

Тетяна Шульженко,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

ПАМ'ЯТКИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ В ЧИГИРИНІ ТА СУБОТОВІ: З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

У запропонованій роботі зібрані відомості про археологічні дослідження пам'яток ранньомодерного часу на Чигиринщині, що нерозривно пов'язані з історією українського державотворення, національно-визвольною боротьбою українського народу, гетьманщиною, козацтвом, Богданом Хмельницьким, Іваном Виговським, Петром Дорошенком, гайдамаками. Результати багаторічних всебічних досліджень пам'яток цього часу в краї значно розширили уявлення про роль і місце регіону у процесі формування української державності та сприяли їх відновленню, реставрації і збереженню для майбутніх поколінь.

Ключові слова: *ранньомодерний період, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, Чигирин, Суботів.*

Дослідження пам'яток Чигиринщини розпочалося у I половині XIX ст. і продовжується в наш час. За більше ніж 150-літній період відкрито ряд різночасових археологічних об'єктів, серед яких значну увагу дослідників привертають пам'ятки ранньомодерного періоду, що стали свідками однієї з найяскравіших сторінок в історії українського державотворення. Матеріальна спадщина часів козаччини на Чигиринщині активно висвітлюється у роботах різних вчених: археологів, істориків, краєзнавців. У 2012 р. вийшла друком праця Т. М. Нераденко «Археологія Чигиринщини». Краєзнавче науково-популярне видання містить історію дослідження пам'яток на території краю кінця XIX – початку XXI ст., з детальними описами археологічних об'єктів від часів неоліту до козацької доби. Окремі археологічні дослідження в м. Чигирині та с. Суботів висвітлені у роботах Д. Куштана «Археологічні розкопки в Чигирині» (2007 р.), «Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині» (2007 р.), Т. Бажанової «Традиції фортифікаційного будівництва у старому замку Чигирини XVII ст.» (2008 р.), О. Брель «Археологічні дослідження середньовічного Чигирини» (2011 р.), Д. Куштана, О. Пашковського, П. Соловйова «Нові матеріали до історії Чигиринського Троїцького монастиря: закладний камінь Преображенської церкви» (2013 р.) та ін.

За багаторічний період досліджень в м. Чигирині та с. Суботів відкрито ряд археологічних об'єктів періоду козаччини: решки фортифікаційних та релігійних споруд, фундаменти жител та будівель господарського призначення, давні кладовища та окремі поховання, залишки підземних ходів, річкових переправ та ін. Ці відкриття, поряд із багатим речовим матеріалом: різноманітним посудом, фрагментами одягу, прикрас, козацького озброєння та рештками будівельних матеріалів, у повній мірі розкривають роль і місце Чигиринщини в одній із найяскравіших сторінок в історії українського державотворення. Нижче подаємо деталі археологічних досліджень кожної із вказаних пам'яток.

Залишки фортеці на Богдановій горі в Чигирині (бастіон Дорошенка)

Вперше були досліджені В. Хвойкою у 1902 р. На схилах гори він відкрив залишки великої кам'яної споруди із двох паралельних стін, що нагадували коридор і йшли в глиб гори. Біля підосшви, на правому березі р. Тясмин, дослідник віднайшов залишки ще однієї споруди, значно більшої за першу, стіни якої було облицьовано цегляною кладкою, її також датовано XV-XVI ст. На вершині гори, на плато, поряд із земляними укріпленнями, дослідник помітив кілька дерев'яних конструкцій зі збереженими залишками деревини. Під час їх огляду Хвойка виокремив великі полоси культурного шару та перепаленої глини – залишки печей. За припущеннями археолога, це могли бути казарми гарнізону Чигиринської фортеці (Известия... 1903, с. 67).

У 1953 р. архітектурно-археологічні дослідження Богданової гори здійснила експедиція Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР під керівництвом Г. Логвина (1954, с. 10). В результаті роботи виявлено залишки потужної оборонної стіни XVI-XVII ст., викладеної з місцевого матеріалу – каменю пісковика (Логвин 1954, с. 10-11) (Рис. 1).

У 1989–1992 р. дослідженням залишків оборонної фортеці, зокрема, тюремної башти Петра Дорошенка, займалася експедиція ІА АН України на чолі з П. А. Горішнім. В результаті розкопок було відкрито 3 приміщення, на думку П. Горішнього – одне з них трикутної форми, могло слугувати місцем ув'язнення, або ж в ньому могла зберігатись військова скарбниця (1995, с. 120). Співробітники Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування М. Андрущенко, Т. Бажанова, Т. Жаворонкова, В. Лещенко, зробивши обміри археологічних залишків, з'ясували, що креслення П. Гордона відповідають дійсності і бастион має значну площу – близько 700 кв. м. (Нераденко 2012, с. 154).

У 1994 р. дослідження башти продовжилися. На певній глибині були розчищені згорілі дерев'яні конструкції від зрубів та оборонних стін. На думку дослідників – залишки однієї з дерев'яних веж старої фортеці (Мартинова 2011, с. 24).

У 1996 р. розроблено проект реставраційно-будівельних робіт та розпочато роботи по відновленню бастиону, які завершилися у 2007 р. Наказом МК України від 22. 11. 2012 р. № 1364 фортеця (бастион Дорошенка) занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії та археології місцевого значення, під охоронним номером – 619-Чк.

Автентичні залишки церкви святих Апостолів Петра і Павла

Знаходяться в центрі міста на схилі Богданової гори з боку р. Тясмин. В історичних джерелах згадується з 2-ї половини XVII ст.: літописі Самовидця, щоденнику П. Гордона. За переказами місцевих жителів, руїни церкви було добре видно в XIX ст., це відмічав і краєзнавець Л. Похилевич (1864, с. 666).

Залишки споруди виявлені Чигиринською експедицією ІА НАН України під керівництвом П. А. Горішнього у 1989–1990 рр. Під час розкопок відкриті фундаменти, викладені з кам'яних брил місцевого каменю – пісковика, товщиною кладки близько 1 м. Каміння скріплене вапняним розчином та глиною. При розчистці траплялась також жолобкова цегла (Горішній 1995, с. 120). Храм розташовувався на невеликій штучній терасі північного схилу Замкової гори. Споруда невеликого розміру, прямокутної у плані форми. Стіни товсті, муровані з брил місцевого пісковика. Точна дата заснування церкви невідома. За переказами її заклав гетьман Богдан Хмельницький (1649–1657 рр.), за іншою версією – вона збудована за кошти Петра Дорошенка. За припущеннями дослідників, дата руйнування споруди – серпень 1678 р., час взяття Чигирини турецьким військом (Куштан, Пашковський, Соловійов 2007, с. 199).

В 2004 р. археологічні дослідження культової будівлі проводила експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та Сіверського інституту регіональних досліджень під керівництвом Г. А. Мудрицького. Археологами розкопано дві стіни – західну і південну, товщиною 1,9 м, які врізалися в схил гори. В заповненні, крім кераміки, виробів із заліза, знайдено багато шматків обгорілого дерева та фрагментів ікон (Мартинова 2011, с. 25).

У 2006 р. роботи по дослідженню Петропавлівської церкви продовжилися. Розчищено більшу територію пам'ятки, виявлено місце вибуху, в результаті якого будівля зруйнована. Вдалося зафіксувати довжину південної стіни, яка по внутрішньому простору становила 12,5 м та цегляної конструкції у вівтарній частині. До наших днів збереглися сліди штучної тераси, на якій стояла церква, а під землею – залишки її фундаментів та розвалу частини стіни (Мартинова 2011, с. 26).

Результати археологічних досліджень храму сприяли відтворенню відомої православної святині XVII ст., яке завершилося у 2007 р. Відбудований храм досить точно повторює свого попередника. Автентичні залишки церкви знаходяться поряд під накриттям. Наказом МК України від 22. 11. 2012 р. № 1364 вони занесені до державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка археології місцевого значення під охоронним номером – 45107-Чк.

Некрополь Петропавлівської церкви

Відкритий у 2007 р. в процесі робіт з музеєфікації автентичних залишків церкви Святих Петра і Павла. Під час спорудження фундаменту для накриття будівельники виявили людські кістки. На місце знахідки прибув загін експедиції археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації під керівництвом Д. П. Куштана. У результаті рятувних археологічних досліджень відкрито частину церковного цвинтаря – 8 поховань, які датуються часом функціонування храму. Захоронення розташовані на тій самій терасі, що й церква, за східною (вівтарною) стіною храму. Поховання розміщувалися цільними рядами паралельно стіні, на відстані 1, 5 м від неї (Куштан, Пашковський, Соловійов 2007, с. 199). Визначено, що усі захоронення здійснено за християнськими канонами, вони пов'язані з початком функціонування храму і, напевне, датуються

60-ми – початком 70-х рр. XVII ст. На думку Д. П. Куштана, у них, зважаючи на місця розташування (біля вівтарної стіни церкви), можливо, поховано представників тодішньої чигиринської еліти з козацької старшини та гарнізону московських стрільців, а також членів їхніх родин (2007, с. 200). Подальші дослідження цвинтаря ускладнені наявністю потужного кількадеметрового шару перевідкладеного ґрунту над ним (Куштан, Пашковський, Соловійов, с. 201).

Підземна споруда XVII ст.

Розміщена в центрі м. Чигирин, в північно-західній частині підніжжя Замкової гори. Від печери 52 м на південний схід до залишків мурів церкви Петра і Павла і 63 м на північний захід до рогу вулиць Гетьманської та Замкової. У 1993 р. печера обстежена Чигиринською археологічною експедицією на чолі з Л. Г. Сиволап. На розташування споруди вказали місцеві жителі. Співвідношення місця розташування пам'ятки з історичною топографією Кам'яної гори дало можливість дослідниці запропонувати декілька версій використання споруди: за однією – печера могла бути складовою частиною культового комплексу, пов'язаного з Петропавлівською церквою, як підземне кладовище на зразок Київської Лаври, або як підземна келія чи церква (Сиволап 1993, арк. 2).

Місце переправи через Тясмин XVII ст.

Знаходиться на західній околиці Чигирини. В XVII ст. переправа відіграла важливу роль в обороні міста. Про неї згадує у 1655 р. П. Алепський: «Миська фортеця немає собі рівної по всій країні козаків по своїй височині, величині гори, на якій вона побудована, по своїй обширності та силі боліт і води, що її оточують. З цієї причини вона дуже могутня... В місто веде лише один вхід» (Логвин 1945, с. 11). До цього входу можна було потрапити тільки по дорозі, що вела з с. Суботова на Тясминський міст, про який теж згадував П. Алепський: «Зробивши біля милі, прибули до величезного мосту, який тягнеться над озерами. Міст тягнеться під фортецею Чигирини і веде по місцях, які змушують подорожнього здригатися від жаху» (Логвин 1945, с. 13).

Згідно досліджень Г. Н. Логвина, місце переправи через Тясмин знаходиться навпроти сучасного готельного комплексу «Панацея» по вул. Гетьманській, 42. Виявлений там же у схилі гори мурований хід, дослідник пов'язував безпосередньо з місцем переправи (1945, с. 12-13).

Фундаменти Спасо-Преображенської церкви XVI-XVII ст.

Знаходяться в центрі Чигирини, на місці каплиці Пресвятої Богородиці, збудованої у 1995 р. Відкриті під час широкомасштабних досліджень території нижнього міста 1989-1994 рр. інститутом археології АН України та Київським філіалом науково-дослідного інституту теорії містобудування і архітектури. В різні роки дослідженнями керували: П. Горішній, В. Ключко, Ю. Павленко, С. Кілессо, М. Кучера (Перепелиця 2020, с. 68). У червні 1990 р. група під керівництвом завідувача Чигиринського народного музею В. Аругіна на глибині 30 см виявила залишки фундаменту якоїсь споруди. Поруч знаходилися дві підлоги – майже зовсім зотліла дерев'яна і дуже потерта цегляна. Стан обох засвідчив довгий час їхнього функціонування. Із західного боку фундаментів, на глибині 145 см, виявлено кістяк людини в скорченому вигляді. У розкопі №1, де знаходилися підлоги, знайдені залишки ще трьох людських скелетів без труп. Всі поховання орієнтовані на захід (Перепелиця 2020 с. 67-68). У польовому сезоні 1993-94 рр. дослідження продовжилися, археологи відкрили залишки великого цвинтаря, всього 263 поховання на площі 1200 м².

За припущеннями дослідників, відкриті фундаменти є залишками Свято-Преображенської церкви – однієї з найдавніших церков міста, існування якої зафіксоване у літературних джерелах XVII ст.: літописі Самійла Величка 1677 р., плані Чигирини 1677 р. Шарля Нуантеля, плані Чигирини Патріка Гордона 1678 р. та ін. (Перепелиця 2019, с. 28-32).

Козацький цвинтар XVI-XVII ст.

Розташований в центрі м. Чигирин, на місці сучасного скверу Б. Хмельницького. Відкритий П. А. Горішнім у 1993 р. під час проведення охоронних досліджень перед будівництвом музейного комплексу «Присутствени місця», в процесі яких також відкриті фундаменти Спасо-Преображенської церкви XVI-XVII ст.

Археологічні розкопки проводилися протягом трьох польових сезонів. За цей час було відкрито 263 поховання, майже всі вони були орієнтовані на захід і південний захід. Серед супроводжуваних речей виявлені свинцеві кулі, наконечники стріл, бронзові гудзики, монети XVII ст. В одному з жіночих поховань знайдено підківки для чобіт, залишки шкіряного взуття та унікальні речі –

залишки тканини та фрагменти одягу: передню частину жіночої блузи, прикрашеної мереживом, та головний убір з парчевої тканини (Горішній 1995, с. 121) (Рис. 2).

Антрополог Т. О. Рудич визначила, що велика кількість похованих мала травмування: на багатьох скелетах сліди від ударів холодною зброєю, а черепи пробиті свинцевими кулями. На цвинтарі також відмічена значна кількість дитячих поховань. На підставі цих досліджень, науковці схиляються до думки, що більшість похованих загинула під час нападу турків і татар (Мартинова 2011, с. 24).

По завершенню досліджень у 1995 р. останки небіжчиків перепоховані під Богдановою горою. Над братською могилою зведено капицю Пресвятої Богородиці.

Територія Пізньосередньовічного Чигирин – Верхнє та Нижнє місто

Знаходиться на Замковій горі та прилеглих територіях центру м. Чигирин. З історичних джерел відомо, що у XVII ст. місто складалося з Верхнього міста, яке розташовувалося на Замковій горі, та Нижнього, розташованого під горою. Верхнє являло собою добре укріплену та обнесу муром оборонну фортецю, частиною якої є збережені до наших днів залишки бастіону П. Дорошенка. Поступово Чигирин збільшувався у формі сектора, основою якого залишалася гора з укріпленням. Це типовий містобудівний прийом для тогочасної української архітектури, в результаті якого виникло Нижнє місто. Планування Нижнього міста збереглося як підоснова на регулярному плані Чигирин 1826 р. архітектора В. Гесте.

Археологічні розвідки і розкопки Нижнього міста розпочалися в 1972-1973 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом наукових співробітників Р. О. Юри та П. А. Горішнього. В траншеї, закладеній у нижній частині Чигирин по вул. Гетьманській, ними виявлені кахлі, уламки жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., покритого зеленою і жовтою поливою. Археологи також відкрили залишки згорілого житла XVI-XVII ст., в якому знайдено скелет дитини, рештки підлоги та огорожі. За припущеннями науковців, споруда була знищена під час облоги Чигирин турками в 1677-1678 рр. (Мартинова 2011, с. 23).

В 1993-1994 рр. розкопки Нижнього міста проводив П. А. Горішній. На розі вулиць Грушевського і Дорошенка ним досліджено залишки кількох жител XVII-XVIII ст. та 10 господарських ям, на вулиці П. Дорошенка – два давніх колодязя. Господарські ями дали багатий археологічний матеріал: фрагменти різноманітного посуду – мисок, тарелів, друшляків, сковорідок, глечиків, банок, макітер, чаш, кубків, підсвічників та ін. Також була віднайдена велика кількість глиняних люльок, уламків кахлів від печей та полив'яних плиток від підлоги (Нераденко 2012, с. 162).

Археологічне вивчення Нижнього міста продовжилися у 2005-2006 рр. розкопками у сквері Б. Хмельницького з метою пошуків резиденції гетьмана. Дослідження проводила Археологічна інспекція управління культури Черкаської облдержадміністрації на чолі з Д. П. Куштаном. Під час розкопок досліджено значну частину території та виявлено велику кількість археологічного матеріалу XVII-XIX ст.: керамічний та скляний посуд, кахлі, знаряддя праці, зброю, прикраси, монети та ін. (Куштан 2011) (Рис 3).

В результаті розкопок відкрито 4 житлові споруди, 3 з яких представлені невеликими прямокутними напівземлянками або підвальними частинами будівель з облицьованими деревом стінами. Головним результатом дворічних робіт стало відкриття споруди з кам'яним підвалом, датованої серединою – 3-ю чвертю XVII ст., яка співпадає з локалізацією гетьманської резиденції на основі архівних та історико-архітектурних досліджень. Руїнування будівлі пов'язане з розоренням Чигирин турками у 1678 р. На думку Д. П. Куштана, цей об'єкт входив до комплексу споруд гетьманської резиденції і міг слугувати військовою канцелярією. На користь останнього свідчать виявлені тут кахлі з монограмою. Хоча повністю зрозуміти зміст монограми не вдалося, найбільш прийнятним на сьогодні розшифруванням сполучення літер «I W» вважається ім'я – «Iwan Wigowsky». Це означає, що споруда може бути пов'язана з Іваном Виговським, який з 1649 р. був писарем при Б. Хмельницькому, а згодом і генеральним писарем, що завідував військовою канцелярією. Після смерті Хмельницького, у 1657-1659 рр. І. Виговський був гетьманом. Таким чином, дослідник ідентифікував будівлю саме з залишками військової канцелярії Б. Хмельницького (Куштан 2011).

На основі власних досліджень Д. П. Куштан зробив вдалу спробу з'ясувати більш-менш точні межі Нижнього міста XVII ст. Для цього він використав малюнок П. Гордона 1678 р. При накладанні на нього сучасного плану Чигирин із супутникової зйомки в однаковому масштабі стало зрозумілим, що рельєф місцевості та русло Тясмину за останні 300 р. майже не змінилися. Дослідником зроблено припущення, що загальна площа укріпленої території Нижнього міста Пізньосередньовічного Чигирин складала 47 га.

Колективне захоронення на Замковій горі в м. Чигирині

Знаходиться в районі садиби В. М. Різніченка за адресою: провул. Фортечний, буд. 12. Виявлене навесні 2017 р. при ритті водогінної траншеї. У 2017-2018 рр. НПКЗ «Чигирин» спільно з Інститутом археології НАН України здійснив дослідження захоронення. Місцевість, де проходили роботи, знаходиться з напільного боку Замкової гори на місці колишнього розташування Чигиринської фортеці (Полтавець, Могилов, Руденко 2017, арк. 10). Розкопками виявлена яма заповнена людськими черепами та щелепами, покладеними в багато шарів, що являють по суті хаотичне звалище кісток. Шари частково перетинаються один з одним. За результати досліджень археологи зробили висновок, що об'єкт являв собою санітарну яму, куди складались / скидалися відрубані голови (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 12). Станом на 2017 р. було зафіксовано 209 черепів, їх частин та окремих скупчень кісток. Більшість з них належала чоловікам молодого та зрілого віку. Виявлено лише декілька жіночих та дитячих (віком до 14 років) черепів. На 36 черепних склепіннях та нижніх щелепах знайдено сліди розрубів, розташованих переважно в області потилиці та на тілі нижньої щелепи (по нижньому краю тіла або кутах). На декількох чоловічих черепах присутні випадково розташовані присмертні поранення: отвори від куль у 2-3 випадках та рубані поранення – не більше 5 випадків, отримані під час хаотичного бою. Розруби в області потилиці та нижньої щелепи в декількох випадках є множинними та розташованими паралельно. Попередній аналіз дозволив припустити, що більшість з цих травм нанесена внаслідок невдалих та неакуратних спроб декапітації. При цьому, вірогідно, людина, якій відрубували голову вже була нерухома (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 14).

Захоронення голів в Чигирині, за їх чисельністю, є безпрецедентним в Україні. На жаль, в похованні не виявлено ніяких речових знахідок, що могли б датувати це скупчення кісток. Внаслідок цього хронологічна та культурна атрибуція можлива лише на попередньому рівні. Масовість похованих та чисельність рубаних ран на кісткових рештках примушують науковців звернути увагу на бойові протистояння, що відбувались під стінами Чигиринської фортеці. Наймасштабніші з них – Чигиринські походи турків 1677 та 1678 рр. (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 15-16).

За результатами досліджень протягом двох польових сезонів, вченим вдалося встановити приблизну кількість похованих: виходячи з кількості нижніх щелеп – мінімальне число індивідів було не менше 140 осіб, виходячи з фрагментів черепа – не менше 349 осіб (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2018, арк. 24).

Залишки церкви Преображення Господнього Чигиринського Свято-Троїцького монастиря

Знаходяться на північній околиці сучасного м. Чигирин, серед піщаних дюн у заплаві лівого берега р. Тясмин, навпроти Замкової гори, від якої монастирище на 1,7 км на північ-північний схід. Нині обитель включена в адміністративні межі міста і знаходиться на вул. Короленка, 47.

Час заснування святині, імовірно, початок XVII ст. Проте в кількох архівних документах, датованих 1925 р., місцевий уповноважений ВУАК О. Олександров згадує, що йому повідомляли про знахідку закладної плити Троїцької церкви, в якій йдеться про її заснування Дмитром (Байдою) Вишневецьким у 1542 р. До 1735 р. монастир був чоловічим, а після і до теперішнього часу – жіночим. На його території у XIX ст. розташовувалися два храми: Святої Трійці (головний) та Преображення Господнього з окремою дзвіницею, а також монастирські келії. Саме цей комплекс споруд зображено на акварелі Т. Г. Шевченка 1845 р. «Чигиринський монастирь девичий» (Куштан, Пашковський 2013, с. 230).

Археологічні дослідження культового комплексу розпочалися у 2009 р., після того як ченці монастиря натрапили на фундаменти Преображенської церкви. Для продовження обстеження території прибув загін Археологічної експедиції управління культури Черкаської облдержадміністрації на чолі з О. А. Пашковським. В результаті розкопок відкриті: престол у центральному вівтарі, фундамент у північному приділі, фундамент центральної абсиди (Куштан, Пашковський 2013, с. 232).

У 2012 р в ході земляних робіт під центральним престолом храму на глибині 1,5 м будівельниками був виявлений закладний камінь. Він складається з двох частин – каменю-ковчуга та кришки, вирізаних із суцільних брил місцевого пісковика. Аналізуючи напис на закладній пластині, Д. П. Куштан дійшов висновку, що при роботах по відновленню церкви Преображення Господнього на території троїцького монастиря у м. Чигирині, було виявлено закладний камінь, пов'язаний

із останньою перебудовою храму у 1906–1907 рр. (2013, с. 234). Пам'ятка знаходиться на території нині діючого Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря.

Церква Святого пророка Іллі з дзвіницею

Знаходиться за 12 км від Чигирин, на правому березі р. Тясмин в мальовничому с. Суботові, знаменитому славною козацькою минувиною. Визначна пам'ятка архітектури, історії та культури, збудована в другій половині XVII ст. напрочуд добре збереглася до наших днів.

Перші дослідження пам'ятки здійснив у 1953 р. Інститут історії і теорії архітектури УРСР на чолі з видатним архітектором і мистецтвознавцем – Г. Н. Логвиним (1954, с. 38-53).

У 1970–1973 рр. на території Суботова працювала Слов'янська археологічна експедиція під керівництвом Р. О. Юри. У складі експедиції також працювали М. П. Кучера, П. А. Горішній, В. Й. Довженко, С. І. Круц. Розкопки мали архітектурно-археологічний характер та переслідували мету дослідження укріплень та монументальних споруд XVII ст. і проводились у співпраці з Інститутом Історії архітектури та теорії будівництва України. Протягом трьох польових сезонів в розкопках приймав участь та надавав консультації представник цього Інституту – кандидат архітектури С. К. Кілессо (Кучера, с. 541).

В північно-західній частині храму археологи виявили кілька людських поховань у домовинах, одне з яких було пограбованим і викинутим ще в давнину. За всіма ознаками жодне з виявлених поховань не належало колись похованому тут Богдану Хмельницькому. Однак, досі не було відомо про будь-які інші захоронення в храмі, окрім Богдана Хмельницького. Це дало змогу дослідникам припустити, що Іллінська церква могла бути не лише усипальницею гетьмана та його родини, а й інших військових та державних діячів XVII ст. (Горішній 1995, с. 144-145). Під час досліджень в середині церкви були відкриті залишки наземного житла XI ст., у заповненні знайдено уламки жорна з червоного пісковика, фрагменти давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Це дозволило дослідникам уточнити уявлення про поширення давньоруських поселень на південь від р. Росі, яка вважалася рубезем давньоруської людності XI-XIII ст. (Горішній 1995, с. 145).

Одержані під час досліджень матеріали – жолобкова цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло та окремі архітектурні деталі, були використані при реставрації споруди у 1975–1977 рр. і дали можливість відтворити її первісний вигляд. Архітектору С. Кілессо вдалося відновити первісну форму даху, розмір і форму «муравлиної» (зеленої) полив'яної черепиці, віконні дубові рами з круглими литими кольоровими шибками в цинковій оправі, форму порталу та барокового фронтона зі стрільницями. Роботи завершилися в 1977р. (Рис. 4).

Дослідження Іллінської церкви відновилися у 1990 р. Вони проводилися у складі Чигиринської археологічної експедиції, що розпочала роботу по вивченню пам'яток козацького часу на Чигиринщині. Начальником експедиції був П. А. Горішній, Суботівського загону – в 1990 р. В. І. Ключко, в 1991-1993 рр. – М. П. Кучера.

По завершенню розкопок протягом 1993-1995 рр. в храмі здійснено комплекс реставраційних робіт: дах перекрито мідною бляхою, стіни поштукатурено та побілено, встановлено іконостас, виготовлений з липової деревини та оздоблений ручним різьбленням, проведено реставрацію дзвіниці. У 2000р. стіни церкви та дзвіниці вкрито мастикою фінського виробництва.

У 2005-2006 рр. науковці повернулися до досліджень козацької святині. Під час проведення наукових робіт були використані сучасні технології та новітнє пошукове обладнання: ультразвукове обстеження, пробне буріння, сучасне магнітометричне дослідження та ін. Роботи проводила розвідувальна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Н. П. Шевченко. Одним із завдань був пошук поховання Б. Хмельницького. Досліджувалися південна і південно-західна стіни храму. На місці потовщення південної стіни науковці виявили порожнину на рівні 10–13 м, глибиною 2-2,5 м, яка може бути підземним ходом, що з'єднував церкву з замчищем або виходив до р. Тясмин (Нераденко 2012, с. 133).

У 2018-2019 рр. здійснені нові дослідження Іллінської церкви та території навколо неї. Від Інституту археології НАН України експедицію очолювала Л. Виноградська за участю П. Нечитайла і Д. Тимчука. Проводилися спелеоархеологічні роботи з метою з'ясування місця поховання Б. Хмельницького. Геофізичні дослідження, виконані методами георадіолокації та томографії електричного опору на постійному струмі, проводила група спеціалістів із КНУ ім. Т. Шевченка у складі Р. Хоменка, А. Чернової, К. Бондар за участю незалежного дослідника І. Ільчишина. Аномалії виявлено в центральній частині храму та на схилах пагорбу, на якому збудована Іллінська церква (Нераденко 2023, с. 92-93).

Автентичні залишки кам'яниці Хмельницьких

Знаходяться на замчищі Богдана Хмельницького в с. Суботові неподалік від Іллінської церкви.

Роботи по дослідженню пам'ятки розпочалися у 1952 р. експедицією Г. Н. Логвина. Для встановлення місця розташування палацу гетьмана під час архітектурно-археологічних досліджень був закладений зондаж біля Суботівської школи, що дав можливість виявити кам'яні мури, аналогічні за характером кладки до Іллінської церкви (Логвин 1954, с. 54). У 1953 р. виявлену споруду розкопано повністю. У плані будівля являє прямокутник з розмірами приміщення в середині 5×7 м, встановлені розміри дозволили припустити, що віднайдені фундаменти не є палацом гетьмана, а скоріше це решки однієї з оборонних башт (Логвин 1954, с. 58-60).

Дослідження території замчища продовжилися Слов'янською археологічною експедицією у 1970-1973 рр. під керівництвом Р. О. Юри та Чигиринською археологічною експедицією у 1989-1992 рр. під керівництвом П. А. Горішнього. Завданням обох експедицій було виявлення решток палацу Б. Хмельницького, господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї та вивчення оборонних споруд Суботівського замчища. Слов'янською експедицією на пам'ятці відкрито велику кількість уламків посуду XVII ст., кістки тварин, фрагменти давньоруської кераміки XI ст. та фрагменти ліпного посуду бронзового часу а також черепиці із зеленою поливою. Дослідникам також вдалося простежити будову зовнішнього валу замчища, в середині якого знаходились дерев'яні конструкції – зруби, та простежити сліди старовинної кам'яної споруди на городі садиби місцевого жителя (Горішній 1995, с. 144).

У 1990 р. розкоп було закладено на місці залишків палацу гетьмана, що відомі з XIX ст. із зображення на малюнку Т. Шевченка. В результаті розкопок відрито фундаменти чотирикутної в плані споруди, внутрішня частина якої становить прямокутник розмірами 8,3 м×5 м. Відкриті фундаменти дослідники ідентифікували як залишки палацу Богдана Хмельницького в Суботові. Це була найбільша кам'яна споруда, відкрита на замчищі (Горішній 1995, с. 145-146). Нині автентичні залишки кам'яниці Хмельницьких музеєфіковані та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії та архітектури місцевого значення під охоронним номером – 4515-Чк.

Влітку 2008 р. експедиція під керівництвом Д. П. Куштана здійснила дослідження на багаточислому городищі – Замчищі Хмельницьких в Суботові, розкопки проводилися у центральній частині пам'ятки. Найцікавішою знахідкою став золотий перстень із вставкою з бірюзи та з монограмою з двох букв кириличного письма на нижній частині дужки: Ф та Х. Зважаючи на монограму, а саме наявність у ній літери Х, Д. Куштан припускає, що власницею перстенця могла бути особа з родини Хмельницького (Куштан 2009, с. 180). (Рис. 5).

Багаторічні археологічні дослідження пам'яток ранньомодерного часу в м. Чигирині та с. Суботові сприяли поглибленому вивченню історії першої козацької столиці та дозволили визначити роль і місце регіону в історії українського державотворення. Відкриті залишки фортифікаційних споруд в Чигирині та рештки родинного маєтку Хмельницьких в Суботові засвідчили високий рівень будівельної та військової справи української держави XVII ст. Відкриті фундаменти значної кількості церковних споруд на території міста підтвердили глибокий духовний розвиток тогочасного українського населення, а численні речові знахідки: предмети побуту, зброя, прикраси, залишки одягу та ін. дозволили краще уявити життя і побут тогочасних жителів.

ЛІТЕРАТУРА

- Брель, О., Харченко, Л. 2016. Культові споруди на топографічному плані Чигирини XVII ст. *Історія релігій в Україні*, 29, с. 330-342
- Горішній, П. А. 1995. Археологічні дослідження в Чигирині. В: Соса, П. П., Нераденко, Т. М. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: СІЯЧ, с. 119-123
- Горішній, П. А., Кучера, М. П. 1994. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботові. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 234-237
- Кучера, М. П. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 1 (76), с. 541-554
- Спілка археологів України. 2011. Куштан, Д. П. *Археологічні розкопки в Чигирині*. [online]. Режим доступу: <http://surl.li/hbgxe>. [Дата звернення 20 листопада 2024].

- Куштан, Д. П., Пашковський, О. А., Соловійов, П. Г. 2006-2007. Охоронні археологічні дослідження в Чигирині в 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 192-201
- Куштан Д. П. 2009. Нові дослідження замчища Б. Хмельницького в Суботіві. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ: ІА НАН України, с. 179-181.
- Куштан, Д., Пашковський, О. 2013. Нові матеріали до історії Чигиринського Троїцького монастиря: закладний камінь Преображенської церкви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22. ч. 1, с. 229-234
- Логвин Г., 1954. *Чигирин – Суботів (архітектурно-історичний нарис)*. Київ: Академія архітектури УРСР.
- Мартинова, Г. П. 2011. Археологічні дослідження в м. Чигирин. *Чигиринщина: історія та сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня-1 жовтня 2010 р.* Черкаси: «Вертикаль», с. 22-27
- Нераденко, Т. 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Нераденко, Т. 2023. *Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична*. Черкаси: Кандич Ю. А.
- Открытие древних каменных сооружений в Чигирине. 1903. *Известия Императорской археологической комиссии*. Прибавление к выпуску 6-му. С-Петербург. с. 66-68
- Перепелиця, А. І. 2019. *Православні святині Чигиринщини*. Черкаси: Вертикаль.
- Перепелиця А. І. 2020. Каплиця Покрови Пресвятої Богородиці в Чигирині (кінець ХХ - початок ХХІ ст.). *Наукові записки*. Збараж: Національний заповідник «Замки Тернопілля», 10. с. 67-75.
- Полтавець, В. І., Могилов, О. Г., Козак, О. Д., Руденко, С. В. 2017. *Звіт про розкопки на Замковій горі в м. Чигирині Черкаської обл. в 2017 р.* Науковий архів НІКЗ «Чигирин»
- Полтавець, В. І., Могилов, О. Г., Козак, О. Д., Руденко, С. В. 2018. *Звіт про розкопки на Замковій горі в м. Чигирині Черкаської обл. в 2018 р.* Науковий архів НІКЗ «Чигирин»
- Похилевич, Л. 1864. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*. Киев: Типография Киевопечерской лавры.
- Совалап Л. Г. 1994. *Обстеження підземної споруди в Кам'яній горі*. Науковий архів НІКЗ «Чигирин».

Tatyana Shulzhenko
Junior Researcher
National Historical and
Cultural Reserve «Chyhyryn»

THE MONUMENTS OF EARLY MODERN PERIOD OF CHYHYRYN AND SUBOTIV HISTORY OF RESEARCH

Annotation: The article tells about archeological researches of monuments of the early modern period in Chyhyryn region. These monuments connect with the history of formation of Ukrainian statehood, the national liberation struggle of the Ukrainians, Hetmanship, Cossacks, Bohdan Khmelnytsky, Ivan Vyhovskyy, petro Doroshenko, haydamaks. The results of many years of comprehensive research of monuments of Chyhyryn region expanded understanding of the role of our region in the process of formation of Ukrainian statehood. Also these researches contributed to their restoration, restoration and preservation for future generations.

Key words: the early modern period, archeological researches, archeological monuments, Chyhyryn, Subotiv

*Рис. 1. Археологічні розкопки на Богдановій горі в Чигирині. Експедиція Г. Н. Логвина, 1953 р.
Фото з фондів НІКЗ «Чигирин»*

*Рис. 2. Археологічні дослідження великого козацького цвинтаря в Чигирині, 1993-1994 рр.,
експедиція П. А. Горішнього.*

*Рис. 3. Археологічні дослідження Нижнього міста в Чигирині.
Експедиція Д. П. Куштаня, 2007 р.*

Рис. 4. Іллінська церква в Суботіві, 1970-ті рр.

*Рис. 5. Археологічні дослідження на замчищі Хмельницьких
в с. Суботіві, 2008 р.*